

*Шандала О. О.,
аспірант кафедри історії держав, права та політико-правових учень
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПІДДАНСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Анотація. У статті висвітлюється становище українських земель, які перебували в складі Російської імперії. Основне питання, що розглядалось, – регулювання підданства. Зверталася особлива увага на значення підданства, умови його набуття й втрати. Викладено основні точки зору російських та українських учених-юристів із цього приводу.

Ключові слова: Російська імперія, підданство, громадянство, влада.

Постановка проблеми. Україна стала незалежною державою, пройшовши досить довгий і непростий шлях до світового визнання. Століттями український народ був гноблений іноземними поневоловачами. Але на початку ХХ ст. з'явилась можливість створити власну державу, чим і скористались українські державні діячі в 1917–1920 рр. Попри це, нам важливо дослідити, який статус мав український народ і його окремі представники в складі Російської імперії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці ХVІІІ ст. українські землі, за трьома поділами Польщі, потрапили під владу двох імперій – Російської та Австро-Угорської, від кінця до початку ХХ ст. перебували під владою цих імперій. Більшість населення України, а це майже 80%, проживало в Російській імперії, решта – в Австро-Угорщині. Обидві імперії були величезними територіальними конгломератами, численне населення яких складалося з етнічно й культурно різноманітних народів. За своїм політичним устроєм обидві держави були самодержавними монархіями. Проте режими цих імперій помітно відрізнялися: у Росії була абсолютна монархія, в Австро-Угорщині – конституційна.

Українські землі, що входили до складу Росії, були об'єднані в три регіони – генерал-губернаторства по 3 губернії в кожному: Малоросійське (Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії), Київське (Волинська, Подільська й Київська губернії) і Новоросія (Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії). Кожна губернія ділилася на 10–12 повітів, а ті, своєю чергою, – на волості з кількома селами в кожній. Губернськими й повітовими центрами були міста, волосними – містечка. Губерніями керували губернатори, яких призначав цар із середовища вищих військових, а також інших відомих дворян. Повіти очолювали капітани-справники, яких обирали зі свого середовища дворяни повіту. На чолі волості стояв обраний волосним сходом старшина. Йому підпорядковувалися сільські старости, яких обирали сільські громади. Окрім цих органів виконавчої влади, у губерніях і повітах створювалися виборчі самоврядні установи – земські зібрання (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі органи). Утім їхні функції були обмежені питаннями будівництва та утримання місцевих шляхів, розвитку хліборобства, промисловості, торгівлі, надання населенню медичних послуг, освіти, зв'язку, протипожежного захисту тощо.

Діяльність земств контролювалася губернаторами й міністерством внутрішніх справ.

Українці були не лише досить численним, а й сконцентрованим у географічному стосунку народом. Під кінець ХІХ ст. 73% українського населення Російської імперії проживало в межах восьми (Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Херсонській, Харківській, Чернігівській) губерній на північ від Чорного моря. Ще 17% зосереджувалися в межах сусідніх територій, які становили українське етнічне пограниччя, – Бессарабії, Воронезькій, Донській, Гродненській, Курській, Люблінській, Мінській, Могильовській, Орловській, Седлецькій, Смоленській і Таврійській губерніях. Решта 10% українського населення було розсіяним по просторах Російської імперії, але й там вони проживали переважно компактно. У 1917 р. українські переселенці становили майже 40% населення Далекого Сходу (на т. зв. Зеленому Клині – в Амурській і Приморській губерніях) і 10% населення Сибіру [1, с. 11].

Більшість українського населення, яка перебувала в складі Російської імперії, переважно була кріпацькою, однак поодинокими проявами була й інтелігенція, яка згодом і розпочала шлях визволення народу.

Як відомо, права, свободи та обов'язки людини залежить від її правового статусу. У Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. правовий статус визначався наявністю підданства й належністю до певного стану.

Підданство розглядалося вченими того часу як один із основних державно-правових інститутів. Незважаючи на це, російське законодавство того часу чіткого визначення йому не надавало. Тому про його зміст можна судити переважно на підставі теоретичних розробок юристів-державознавців [2, с. 40].

У російській юридичній науці досліджуваного періоду існували різні підходи до розуміння підданства. Так, відомий російський юрист М.І. Брун розглядав підданство як юридичний зв'язок між індивідом і державою, як один із необхідних юридичних станів, у якому знаходиться індивід [3, с. 70].

Російський професор і спеціаліст із конституційного права Н.М. Коркунов погоджувався з тим, що значення поняття підданства полягає в установленні юридичної зв'язку між індивідом і державою. При цьому він додавав, що воно закріплює належність особи до певної держави. На його думку, підданство має передусім державно-правове, політичне значення, а потім уже цивільно-правове, оскільки різниця між підданими й іншими категоріями жителів держави полягає в публічних (політичних) правах, якими користуються піддані і яких позбавлені інші жителі [4, с. 262–263].

Професор Н.М. Коркунов уважав, що держава також має обов'язки щодо своїх підданих. З одного боку, вона надає їм певні права, а з іншого – приймає на себе обов'язок щодо здійснення їх захисту за кордоном. На його думку, держава повинна миритися з

навіть в особі підданства, не має права вигнати свого підданого зі своєї території та вимагати того, щоб інша держава терпіла його в себе. Вона також має прийняти свого підданого, якщо його повертає інша держава. Відповідно, і підданий має повне право перебувати на території своєї держави [4, с. 262–263].

Один із основоположників російського конституційного права Б.Н. Чичерін розрізняв поняття «громадянство» й «підданство», вважаючи, що кожне з них має власний зміст і вони можуть використовуватися одночасно [5, с. 196].

На нашу думку, одночасне існування в державі двох фактично суміжних явищ є дуже сумнівним і застосування таких положень у законодавстві виключається. У випадку Російської імперії потрібно докладніше розглянути питання підданства.

Підданство Російської імперії в той час означало не тільки пасивне підпорядкування державній владі, а й у тому числі й активну діяльність, що виражається, зокрема, у несенні повинностей, серед яких головними були служба в армії і сплата податків. Ст. 70 Основних законів Російської імперії в редакції від 23 квітня 1906 р. проголошувала: «Захист престолу і Батьківщини є священним обов'язком кожного російського підданого. Чоловіче населення незалежно від станів підлягає військовій повинності відповідно до постанов законів» [6, ст. 70]. Ст. 71 цього ж законодавчого акта було закріплено таке: «Російські піддані зобов'язані сплачувати встановлені законом податки і митні збори, а також відбувати повинності згідно з постановами закону» [6, ст. 71].

Характерною рисою підданства було те, що воно зобов'язувало до вірності своїй державі, вимагало від підданого не робити нічого такого, що могло б завдати шкоди її інтересам [7, с. 61]. Положення сучасного українського законодавства загалом також передбачають кримінальну, цивільну або адміністративну відповідальність за заподіяння шкоди інтересам держави, залежно від виду цих відносин.

Законодавство Російської імперії не містило переліку способів набуття підданства, хоча в юридичній науці того часу їх загальна класифікація була розроблена. Так, Н.М. Коркунов ділив способи встановлення підданства на два види:

а) установлення підданства в результаті якого-небудь факту, який зумовлював зв'язок особи з певною державою;

б) установлення підданства шляхом прямого прийняття особи в підданство [4, с. 265].

У першому випадку особа набувала права на належність до держави незалежно від волі цієї держави. Держава була зобов'язана прийняти таких осіб у підданство й не могла їм у цьому відмовити. До таких фактів зараховували народження, для жінок – вступ у шлюб, входження на підставі мирного чи іншого міжнародного договору до складу Російської імперії будь-якої території, на якій проживали ці особи. До такого способу набуття права підданства належали й українські землі, що, як уже вказувалось, після поділу Польщі перейшли до складу Російської імперії і стали її частиною.

Хто визнавався російським підданим за народженням? Дивно, але російське законодавство не давало будь-яких чітких указівок стосовно цього. Не було жодної вказівки на те, що підданство можна набути з народження. Очевидно, що відповідь впливала сама собою з поняття «природжений російський підданий». Отже, по суті, це питання аналогічне сучасному трактуванню набуття громадянства за народженням, хоча й без належного глумачення.

Норми, що стосуються набуття російського підданства шляхом вступу в шлюб, були орієнтовані насамперед на жінок

інших держав. Іноземки, які брали шлюб із російськими підданими, автоматично ставали російськими підданими. У цьому випадку не потрібно було навіть приносити присягу на підданство. Таких випадків, коли жінка не мала бажання вступити в російське підданство одночасно з чоловіком, законодавство Російської імперії не передбачало. Заміжні іноземки допускалися до вступу в російське підданство тільки одночасно зі своїми чоловіками. Тим часом російська піддана, котра брала шлюб з іноземцем (і, до речі, на цій підставі вона також уважалася вже іноземкою), могла після смерті чоловіка або після розірвання з ним шлюбу повернутися в російське підданство, якщо вона ще не залишала батьківщину [2, с. 42].

Натуралізація (або «укорінення») була тим способом отримання підданства Російської імперії, який багато в чому залежав від волі та інтересів самої держави. При цьому способі підданими ставали ті особи, які раніше не мали правового зв'язку з державою в результаті будь-якого факту (тобто за народженням, у зв'язку з вступом у шлюб, у результаті придбання державою певної території іншої держави). Надання підданства в цьому випадку було для держави правом, а не обов'язком. Держава на свій розсуд могла висунути певні умови для натуралізації.

Держава могла відмовити в натуралізації й тоді, коли заявник відповідав цим умовам. У цьому випадку вона намагалася запобігти вступу в підданство іноземців, які прагнули так уникнути кримінального переслідування у своїй державі, неблагонадійних іноземців, іноземців, котрі не були забезпечені матеріально, тощо.

У російському законодавстві були встановлені такі умови, необхідні для надання підданства:

а) складення особою, котра клопотала про вступ у підданство, присяги [8, ст. 1021];

б) обов'язкове попереднє поселення іноземця на території Російської імперії;

в) п'ятирічний термін перебування в Росії, після завершення якого іноземець отримував право на звернення з проханням про прийняття його в російське підданство [8, ст. 1013]. Цей термін обчислювався з моменту видання свідоцтва про поселення на території Російської імперії губернатором тієї губернії, де прохач мав намір проживати надалі [8, ст. 1011].

Іноземці, які перебували на військовій чи цивільній службі в Росії, а також духовні особи іноземних віросповідань, запрошені до Росії за розпорядженням міністра внутрішніх справ на службу, могли бути, на думку начальства, допущені до присяги на підданство в будь-який час і без урахування будь-яких термінів [9, ст. ст. 72–78].

Щодо іноземців, які надали Росії особливі послуги чи були відомі своїми талантами, ученими званнями, а також іноземці, які вклали в російські підприємства значні кошти, п'ятирічний термін міг бути значно скорочений із дозволу міністра внутрішніх справ [8, ст. 1016].

Як бачимо, зацікавленість держави в припливі в її підданство інтелектуалів та осіб, фінансово зацікавлених у розвитку підприємств, позначалася на законодавчих вимогах, які мали інший характер щодо таких осіб.

Відповідно до змісту ст. 1 9-го тому Зводу законів Російської імперії (1876 р. видання), жителі Росії ділилися на три групи: природні російські піддані, інородці й іноземці.

Природні російські піддані, так звані фінські обивателі й деякі народи, що мали статус інородців, ділилися, у свою чергу, на чотири стани, кожен із яких мав різні права й обов'язки:

дворянство, духовенство, міські обивателі та сільські обивателі. При цьому природні російські піддані та іногородці разом із фінськими обивателями становили категорію підданих Російської імперії [4, с. 274–275].

Отже, підданство являло собою певний юридичний зв'язок між індивідом і державною владою, зі встановленням якого закріплювалася належність особи до цієї держави. На цю особу поширювалася дія державних законів, де б вона не перебувала. Особа мала право на захист з боку держави й у тому випадку, якщо вона перебувала за межами своєї держави. При цьому особа набувала права та обов'язки, які регламентували її участь у державному і громадському житті [2, с. 44].

На думку українського юриста В.А. Лизогуба, специфіка підданства в Російській імперії полягала в тому, що державна влада у відносинах із особою виступала в особі монарха, який одноосібно користувався верховною владою, виступав від імені всієї держави і стояв над державою. Права, свободи та обов'язки населення держави розглядалися як подаровані суверенним монархом.

На відміну від законодавства Російської імперії, законодавство згодом утворених на території України державних утворень передбачало владу народу, а також підпорядкованість державної влади не монарху, а колегіальному органу, хоча й основні положення, які стосувались громадянства, були аналогічними.

Висновки. Правове регулювання підданства в Російській імперії здійснювалось за допомогою правових норм, які містились в Основних законах Російської імперії. Цей правовий акт не мав точного визначення підданства, тому воно було розроблене вченими-юристами того часу. Аналогічно й до визначення була розроблена класифікація способів набуття громадянства, яка налічувала всього два види. Незважаючи на малу інформативність законодавства, рівень правового забезпечення цього законодавства відповідав умовам того часу.

Література:

1. Грицак Я. Нариси з історії України: Формування української модерної нації / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 358 с.
2. Лизогуб В.А. Законодавство про основні політичні і громадянські права і свободи підданих Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В.А. Лизогуб. – Х., 2004. – 189 с.

3. Брун М. Подданство / М. Брун // Энцикл. словарь / изд.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 47. – 1898. – С. 70–73.
4. Коркунов Н.М. Русское государственное право / Н.М. Коркунов. – 8-е изд., стереотип. – СПб. : Тип. Стасюлевича, 1914. – Т. 1 : Введение и общая часть. – 1914. – 623 с.
5. Чичерин Б.Н. Курс государственной науки : в 2 ч. / Б.Н. Чичерин. – М. : Типо-литогр. Кушнерев и Ко, 1894. – Ч. 1 : Общее государственное право. – 1894. – 481 с.
6. Основные государственные законы Российской империи от 23 апреля 1906 года. – СПб. : [Б.и.], 1906.
7. Коркунов Н.М. Укоренение иностранцев и прекращение подданства / Н.М. Коркунов // Журн. М-ва юстиции. – 1895. – № 10. – С. 60–120.
8. Свод законов Российской империи. – СПб. : Тип. 2-го отд. Собственной канцелярии Его императорского величества, 1876. – Т. 9 : Законы о состояниях. – 1876. – 312 с. – С. 84.
9. Болеков І. Міністерство юстиції Російської імперії в період підготовки і здійснення судової реформи 1864 р. / І. Болеков // Правничий часопис Донец. ун-ту. – 2000. – № 1/6. – С. 72–78.

Шандала О. О. Правовое регулирование подданства в Российской империи в конце XIX – начале XX веков

Аннотация. В статье освещается положение украинских земель, которые находились в составе Российской империи. Основной вопрос, который рассматривался, – регулирование подданства. Обращалось особое внимание на значение подданства, условия его приобретения и потери. Изложены основные точки зрения российских и украинских ученых-юристов по данному поводу.

Ключевые слова: Российская империя, подданство, гражданство, власть.

Shandala O. Legal regulation of citizenship in the Russian Empire in the late XIX – early XX century

Summary. The article highlights the situation in Ukrainian lands, which were part of the Russian Empire. The main issue that was considered in the article was regulation of the citizenship. And especially it highlights the value of the citizenship, the conditions for its acquisition and loss. The paper designate basic point of view of Russian and Ukrainian jurists about the citizenship of Empire.

Key words: Russian Empire, nationality, citizenship, authorities.